

Intellektuális izgalmak az IDFA-n

Szubjektív dokumentumfilm-napló Amszterdamból

(Megjelent: Tűsarok – <http://www.tusarok.org>)

2008. január 31.

Három és fél nap tömény dokumentumfilm-nézés Amszterdamban – egy 15 hónapos gyermek dokumentumfilmes mamájaként – , azt hiszem, nem kell hozzátennem, hogy ”juhhééj!”.

Hát ha még azt is elmesélem, hogy milyen izgalmas, szívszorító vagy szívmengető és vérprofi filmeket tartogatott számomra ez az IDFA (International Documentary Festival Amsterdam) nevű intellektuális kiruccanás...

Mielőtt azonban részletesebben írnék néhány általam önkényesen kiemelt filmről, hadd kezdjem egy kicsit átfogóbb észrevételekkel, melyek az egész honi szakmánkat érinthetik. Előljáróban fontos megjegyezni, hogy a 2007-es huszadik, tehát jubileumi IDFA-n kivételes magyar mezőny állt rajthoz Amszterdamban, hiszen minden eddigi évnél több hazai dokumentumfilm szerepelt. (Edvy Boglárka és Silló Sándor: *Naplófilm – 12 voltam 56'-ban*, Szirmai Márton: *Nincs megállás*, és Böszörményi Zsuzsa Kai Salminen-nel közös rendezése, a *Hosszú utazás* c. filmeket versenyprogramban, Varga Ágota *Szemünk fénye* c. alkotását pedig információs programban vetítették.)

Az összbenyomásom mégis az volt (hasonlóan a 2005-ös évhez is, amikor volt szerencsém a fesztivál teljes hossza alatt még sokkal több filmet behabzsolni), hogy a magyar dokumentumfilmes szakmának (saját magamat is beleértve természetesen) nagyon sok behoznivalója van, hosszú utat kell még bejárnunk a nemzetközi elismertség eléréséhez.

Az egyik legfontosabb dolog a témaválasztás: nemzetközi érdeklődésre számot tartó lokális témákat kellene filmre vinni. Ehhez nemzetközi nézőpont kell, nemzetközileg elfogadott fogyasztható stílus, és nem utolsósorban hossz. Minőség és tömörség. A technikai értelemben vett minőséget a végiggondoltan komponált képek, a profi hang, az izgalmas interjú-beállítások, a 16:9-es képkivágás és minimum a HDV technika jelenthetik. A tartalmi értelemben vett minőségnek pedig a gondos szereplőválogatás, az alapos megelőző kutatómunka, a feszes dramaturgiai szerkezet és a profi vágás a minimuma. Ezek alaplolgoknak tűnhetnek, de sok magyar film számára a fentieknek még csak az elvi lehetősége sem adott. Igen, már megint a piszkos anyagiakról beszélek, hiszen 4 millió forintból (kb. 16 000 EUR) nem biztos, hogy lehet versenyképes filmeket készíteni, amikor Nyugat-Európában a filmesek 150 000 EUR alatt nem is írnak végösszeget egy filmköltségvetés aljára. Persze, lehet érvelni, hogy vannak kivételek, épp az idejű versenyprogramba jutott filmek tanúsítják, amelyek nagy valószínűséggel szintén nem eurószázazekből készültek. Azonban az tény, hogy az elmúlt húsz évben először fordult elő, hogy ennyi magyar film jutott be, voltak olyan évek, hogy egy se, és néha csak egy-egy film képviselte a magyar dokumentumfilmmezést, legtöbbször nem versenyben, hanem az információs programban.

Szeptemberek

A fődíjról csak egy hajszállal maradt le a számomra legkedvesebb film, melynek eredeti spanyol címe: *Septiembre* (Szeptemberek) és Carles Bosch rendezte. A versengés vége előtt pár nappal a zsűri három filmet jelölt a fődíjra, majd ezekből választották ki a végső győztest. Nekem mindenképp a *Septiembre* vitte el a pálmát a maga odaadó és alázatos filmes magatartásával.

A film alaptörténete egyszerű, magában hordozza egy jó dokumentumfilm összes szükséges hozzávalóját, “kellékét”. Egy Madrid környéki börtönben minden év szeptemberében dalfesztivált

rendeznek. A szereplők - női és férfi rabok vegyesen - különböző környékbeli börtönökből érkeznek. A film néhány versenyzőt követ egy éven át, az ő sikereiket, bukásaikat, vágyaikat, titkaikat, a történetüket meséli el. Ezek a történetek szívfacsaróak, és a film attól olyan gyönyörű, hogy nem külső eszközöktől válnak olyan meghatóvá a történetek. A filmes eszközök a lehető legegyszerűbbek, nincs narráció, mindössze rövid feliratok tájékoztatnak a szereplők büntetteiről és ítéleteiről a nevük mellett. Nincsenek irányító kérdések, nincs felkavaró zene. Csak tiszta monológok vannak, ahol a szűkszavú rabok tömören és őszintén beszélnek helyzetükről, tárgyilagosan mondják el a fájdalukat, sorolják az évek óta nem látott szeretteiket, gyerekeiket, párjukat, szüleiket. A tárgyilagosságuk mögött feszítő kétségbeesés van és ezt a kamera mindig megmutatja, anélkül, hogy a néző egy pillanatra is leskelődésnek érezné a jelenlétét.

A közelség és kitárulkozás megteremtésének ilyen módjára nincs recept, ez kizárólag a rendező-riporter személyiségén illetve a szereplőjével kialakított kapcsolatán múlik. Nem tanulható és nem tanítható, ezt már többször megfigyeltem. Eszközök persze lehetnek, melyekkel többé-kevésbé el lehet érni a kívánt hatást, de a végén – legalábbis számomra – mindig kiderül miközben nézem a filmet, hogy őszinte-e a kapcsolat a filmkészítő és a szereplője között vagy nem.

Carles Bosch mindegyik szereplőjét szereti, és ez a szeretet átsugárzik a filmből, a néző is megszereti őket néhány perc után, annak ellenére, hogy többnyire okkal ülnek börtönben. (Gyilkosság, rablás, lopás, stb.) Az egyetlen kivétel az egyik főszereplő, Norma (ő nyerte meg az énekversenyt az elmúlt pár évben), aki – állítása szerint – azért kapott 10 évet, mert elhozta szívességéből valakinek a bőröndjét, amiben drog volt. Norma mexikói, kislányát évek óta nem látta, a kislány úgy tudja, hogy a mamája külföldön dolgozik. Szívszorító, ahogy a ritka telefonbeszélgetéseikről mesél.

A rendező soha nem moralizál, nem ítélkezik, a szereplők maguk tárják fel tetteiket, mindannyian elismerik, hogy bűnt követtek el, amelyet megbántak, és ma már másként cselekednének. A filmbeli börtönök kulturáltak, tiszták, szinte „élhetőek”, de még ezekből a terekből is – vagy emiatt még inkább – süt a bezártság reménytelensége és végeláthatatlansága.

Szintén szívszorítóan hat a film legfontosabb dramaturgiai eszköze is, a jelenetek ismétlődése. A telefonálás a szeretteknek, a találkozók, a napi rutin a börtönben – szavak nélkül is elmondják a börtönélet monoton egyhangúságát, ennek elviselhetetlenségét, még akkor is, ha amúgy éppen egy vidám dalversenyre készülődve látjuk a szereplőket. Talán a helyszín és az esemény ellentmondásossága miatt az ismétlések még hatásosabbak. A dalverseny csak háttérként szolgál évente ismétlődve, ugyanúgy mint a napi ismétlődések, a megszokott rutin. Ezek adnak keretet a rabok életének.

A házastársi találkozások hosszú csókjait, öleléseit megelőzik a készülődés, az odafelé menés jelenetei. Ezeknek a részleteknek az ismétlései is a monotonitás, a reménytelenség érzését erősítik, még akkor is ha éppen valami pozitív dologra, találkozásra készülnek a szereplők.

A *Septiembres* az ölelések filmje. Sok ölelés van benne, de sosem lesz túl sok. Mindegyik indokolt, előkészített, megérett és dramaturgiailag tökéletesen felépített. Ez is része az ismétlődések szervezőerejének.

A film képi világát a hosszan tartott kompozíciók, mozdulatlan képek, közeliben felvett interjúk jellemzik. Az arcokat, a beszélőket mindig közelképben látjuk, de ezt sem éreztem önmagáért valónak, illusztrációnak. Általában interjú közben látjuk az arcokat a legközelebről, ami az őszinteség érzését fokozza és mégsem fordul át leskelődésbe, vájkálásba.

A szereplők szeretet és szerelem iránti felfokozott vágyakozása és a filmkészítő szeretetteljes és alázas, önmagát háttérbe szorító odafordulása egészen különleges atomszférát teremt. Nagyon

intenzív és mégis elfojtott a feszültség a filmben. A kimondottak súlya és a ki nem mondott dolgok még nagyobb súlya együtt a mozdulatlan képi világgal olyan erősen hatnak, hogy kilencven percen át odaszögezett a székhöz, mozdulatlanul, megbabonázva.

Visszatérve egy korábbi általánosító gondolatomhoz: a *Septiembre* c. film esetében is megdöbbentő volt látni, hogy technika és pénz tekintetében mennyivel előttünk jár például ez a spanyol rendező, és hogy mennyit hozzá tud tenni egy film színvonalához a jól komponáltság, a szerkesztettség, az átgondoltság. Mindez persze nem kizárólag a pénztől függ, de ebben az esetben az 50-60 fős stáblista arra enged következtetni, hogy itt ez is számított. Azt vettem észre saját magamon, hogy sokkal jobban tudtam a történetre, az arcokra, a jellemekre figyelni, mert nem zavartak meg a technikai tökéletlenségek. A letisztultság, a kép és a hang „simasága” segített az odafordulásban és a mondandóban való elmélyülésben.

Hajótöröttek

Ugyanez igaz a fesztivál fődíjas (Joris Ivens Awards) francia filmjére, melynek címe: *Stranded* (Hajótörött) és Gonzalo Arijon rendezte.

A 130 perces film az 1972-ben az Andokban lezuhant uruguay-i rögbicsapat tragédiájáról szól. A repülőgép-szerencsétlenség után tíz héten át a négyezer méter magasban rekedt 45 fős csoport 16 túlélőjének története annyira letisztult, felépített és tökéletesen szerkesztett, mint maga a szikrázó napsütés odafenn a hegyekben, ahol az interjúk készültek.

A rendező a túlélők régi barátja, így a személyesség és az őszinte érzelmek feltárása adottnak vehető. Ehhez jön hozzá a kiindulásból iszonyú drámai sztori (élet-halál harc, túlélési technikák, sors, szerencse, akarat, emberevés, stb.), a hangulatébresztő dramatizált jelenetek, a helyszín ereje, az óriás leülő interjúknak a tragédia helyszínén való felvétele nappali és éjszakai ég mint háttér előtt, persze súlyosan és profin világítva. A történetmesélés pontosság is a hegyi jégkristályokéhoz hasonló, percre lebontva a sztori, patikamérlegen adagolva a feszültség és az érzelmek, kristálytisztá szerkezet és dramaturgia, hatásos de nem hatásvadász zene.

Mindez tökéletes összhatásban érvényesül, 130 percen át a hatása alatt tart, megcáfolva a „beszélő fejek unalmasak” tézist. Nem, a beszélő fejeknél alig van izgalmasabb a dokumentumfilmben, ha olyanok, úgy és azt beszélnek, mint itt. Persze azért itt is behozott a rendező valami mást, valamit, amitől még nagyobb hatást remélt – bár az én szememben épp csökkentette az elbeszélte súlyos történetek erejét, de belátom, ez személyes ízlés függvénye – a dramatizált jelenetek sorát. A felszállás előtt és a repülőgépen játszódó jelenetek valósnak tűnnek, és eleinte nem világos, hogy archív felvételekről van-e szó vagy rekreációról. A lezuhanást követő jelenetekben az újrátjátszás ténye egyértelművé válik, hiszen képben és hangban inkább szimbolikus, hangulatébresztő effektek semmint valós szituációk ezek a képsorok, épp ettől válik a módszer elviselhetővé számomra. Tulajdonképpen néhol még hasznosak is az effektszerű, hatásvadász percek, amennyiben megállót, pihenőt jelentenek az elbeszélte iszonyat hömpölygésében. Lehetne a film jóval rövidebb, de az epikus áradás indokolja a hosszt is. Nagyon erős a túlélők története mellett a gyerekeik részvétele – ha leginkább csak hallgatóként is – az interjúkban, egy plusz nézőpontot adnak a 35 évvel ezelőtti eseményekhez.

Átgondoltság, megtervezettség, kristálytisztá dramaturgia, vizuális tökély és kreativitás jellemzi a *Stranded*-et. Technikailag és tartalmilag is grandiózus filmalkotásról van szó, perceken át fut a stáblista, többszáz alkotó közreműködésével jött létre a fődíjas film.

Finnek és türkmének

Nem így a *Shadow of the Holy Book* (A Szent Könyv árnyékában) című finn film (rendezte: Arto Halonen), mely az általam látott filmek közül a legellentmondásosabb volt, és amely szintén a fő versenyprogramban szerepelt. A stáblista itt nem tartalmaz 10-20 embernél többet, igazi oknyomozó, tényfeltáró filmet sejtet a szerkezet. A finn rendező és amerikai újságíró barátja elhatározzák, hogy végére járnak, hogyan és miért segítik nagy nyugat-európai cégek a türkménisztáni diktatúra épülését és megszilárdítását üzleti megrendelések megszerzésével.

Az ország olaj- és gáztartalékaiból azok részesülhetnek, nagy építési, távközlési beruházásokat kizárólag olyan nyugati cégek kaphatnak meg, általában üzleti megrendelést csak azok szerezhettek, akik lefordítják saját nyelvükre a türkmén diktátor, Niyazov szent könyvét, a Ruhnama-t („A Lélek könyve”). Ez a könyv kitalált mítoszok, etikai szabályok és a diktátorhoz szóló dicsőítő versek gyűjteménye, mely mindenkinek kötelező olvasmány, az iskolákban ebből tanulnak a gyerekek olvasni, a televízió adása szinte csak ebből áll, stb.

A középkorban elzárt diktatúrában az emberi jogok sárbatiprása mindennapos gyakorlat, ám a nagy nyugati cégek (pl. Nokia, Caterpillar, stb.) szinte tülekednek azért, hogy lefordíthassák a Szent Könyvet és így állami megrendelésekhez, üzletekhez jussanak. Természetesen, amikor Halonen-ék megpróbálják színvallásra kényszeríteni – amúgy Michael Moore-osan – a cégek vezetőit, hogy miért is támogatnak egy ilyen diktatúrát a pénzüikkel és a munkájukkal, mindenki elzárkózik előlük és kamerájuk elől.

A rendelkezésre álló háttérinformáció olyan kevés, a helyzet és a tények annyira szurreálisak és a filmrendező hozzáállása annyira abszurd, hogy én magam a médiatudatosság hiányának csapdája estem, vagyis egyszerűbben fogalmazva jól át lettem verve a filmmel kapcsolatban.

Történt ugyanis, hogy az IDFA szervezői éppen a médiatudatosságra akarták felhívni a figyelmet egy játékkal: a fesztivál elején kihirdették, hogy a versenyben szereplő dokumentumfilmek közül az egyik egy áldokumentumfilm, de nem mondták meg, hogy melyik, szavazni kellett minden film után, hogy ez volt-e az, és a végén eredményhirdetést ígértek. Mivel erre „kihegyezett” érzékekkel nézte mindenki a filmeket, több olyat is hamisnak tituláltak a nézők, amelyek nem voltak azok. Én magam váltig meg voltam győződve arról, hogy a *Shadow of the Holy Book* a hamisítvány.

A film által bemutatott valóság olyannyira abszurd volt, hogy bőven átlépte a hihetőség határát. A szereplők valószerűtlenek voltak, a finn filmes és az amerikai újságíró kettőse – a finn által angolul narrálva – néha majdnem komikus volt de mindenképp ironikus. A cégvezetők rajtaütés-szerű felkeresése, illetve ennek kísérletei inkább tünnek Michael Moore paródiának (és annak tökéletesen működtek), mint valós oknyomozásnak. Akárcsak a negyvenszer megismételt telefonálási jelenet, míg végre elérték a türkmén vezetés második legfontosabb emberét, aki mellelleg épp egy török üzletember és a filmesek Isztambulban vadásztak rá.

A film vizuális világa is pont az abszurdítás érzését – ezáltal a film paródia-jellegét – erősítette. A csodálatosan színpompás paloták, építmények maketteknek tünnek a szegényebb tájak mellett, melyekről pedig az volt az érzésem, hogy ezeket bármelyik kelet-ázsiai országban felvehették volna. A filmben megszólaló Ausztriába emigrált türkmén emberjogi aktivisták is inkább tünnek statisztáknak, mint valódi elhivatott aktivistáknak. De a legabszurdabb megoldás a türkmén állami televízió adásainak rekonstruálása, dramatizálása volt – angolul, színészekkel. Igaz ugyan, hogy a végefőcímben a filmkészítők elmagyarázták, hogy a rekonstruált TV adások a valódiakat szó szerint követik, azoknak a fordításai, és az archív anyagok elérhetőségének hiánya miatt alkalmazták ezt a megoldást. De a népviseletben angolul szóló bemondónő, aki a Szent Könyv minden alkonyatkor kinyíló, 20 méter magas köztéri szobrának felállításáról tudósít, és a diktátort dicsőítő verseket olvas fel szintén népviseletbe öltözött gyermekek által körülvéve, inkább nevetésre ösztökélt, mintsem a helyzet komolyságán való töprengésre. Belátom, a filmvetítésre úgy mentem be, hogy nem voltam naprakész Türkménisztán politikai hétköznapjait illetően...

Amikor a film vetítése után másnap egy kávézóban megláttam Halonen-t és gratuláltam neki a nagyszerű teljesítményéhez, melyet a manipuláció technikáinak leleplezése terén nyújtott, végig sértődött, hiszen – mint mondta – munkatársaival az életét kockáztatta, hogy filmjük elkészülhessen.

Sokat gondolkodtam később, hogy a fenti történet vajon kinek kínosabb, nekem-e, aki szemtől szembe az arcába nevettem a finn filmesnek, hogy ugye csak viccelsz, és ugye át akartál verni, tényleg jó vicc volt! Vagy épp a finn filmrendezőnek ciki, hogy hónapok, évek munkáját tette bele, és kockázatot vállalt egy olyan “ügyért”, melyet nem lehet komolyan venni? Valami biztosan nem stimmelt, ha a stílus, a hangvétel, a képi világ, a dramatizált jelenetek mind hiteltelenítik a mondanivalót, holott épp az ellenkezője volt a cél.

A valódit igazzá, hihetővé tenni és hitelesen megmutatni – ez a mi munkánk, és nem is kevés.

Gellér-Varga Zsuzsanna

Az IDFA weboldala:

<http://www.idfa.nl>

Fotók:

